

Synthesis of Components of Social Capital and Evaluation of its Place in Upstream Documents and Social Studies Books of Elementary School

Reza vafaei¹ | Hassan Malaki² | Alireza Sadeghi³ | Mahdi Sobhaninejad⁴

Abstract

The aim of this study was to identify the components of social capital from domestic and foreign validity and evaluate its position in upstream documents and social studies books of elementary school. The studied samples included three categories of external and internal resources related to social capital, upstream documents (document of fundamental transformation of education, document of national curriculum and approved goals of elementary school) and textbooks of social studies textbooks for third to sixth grades. The research method used was meta-combined, during which quantitative content analysis was used to evaluate upstream documents and social studies books in elementary school. Findings from meta-composition indicated that social capital can be evaluated in the form of 10 major components: evaluation and selection of information resources, social communication, social trust, social participation, social cohesion, social responsibility, social justice, acceptance of cultural, linguistic and religious diversity. Social support, social norms and 49 sub-components. Analysis of the content of upstream documents also showed that the conceptual framework mentioned in the Transformation Document and the National Curriculum has been considered to the desired extent, but the approved goals of the elementary school have not been able to move towards them and have been neglected in social studies textbooks. The main negligence has been in the components of evaluating and selecting information sources (using the media, knowing the environment, trying to discover the truth of information) and social cohesion (solidarity with others over the interests of the country and commitment to society).

Keywords: Social Capital, Synthesis, Upstream Documents, Social Studies Textbooks.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.7.7

1. AllamehTabataba'i University, Iran.
2. AllamehTabataba'i University, Iran.
3. AllamehTabataba'i University, Iran.
4. AllamehTabataba'i University, Iran.

vafaeireza10@gmail.com
maleki-cu@yahoo.com
sadeghi.edu@gmail.com
msnd47@gmail.com

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

فرا ترکیب مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و ارزیابی جایگاه آن در اسناد بالادستی و کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

رضا وفائی^۱ | حسن ملکی^۲ | علیرضا صادقی^۳ | مهدی سبحانی نژاد^۴

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از معتبر داخلی و خارجی و ارزیابی جایگاه آن در اسناد بالادستی و کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی صورت گرفته است. نمونه‌های مورد مطالعه شامل سه دسته منابع خارجی و داخلی مرتبط با سرمایه اجتماعی، اسناد بالادستی (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، سند برنامه درسی ملی و اهداف مصوب دوره ابتدایی تحصیلی) و متن کتب درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم تا ششم ابتدایی بود. روش پژوهش مورد استفاده فرا ترکیب بوده که در خلال آن برای ارزیابی اسناد بالادستی و کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از تحلیل محتوای کمی استفاده شده است. یافته‌های ناشی از فرا ترکیب بیانگر آن بود که سرمایه اجتماعی را می‌توان در قالب ۱۰ کلان مؤلفه ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی، ارتباط اجتماعی، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، عدالت اجتماعی، پذیرش تنوع فرهنگی، زبانی و مذهبی، حمایت اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و ۴۹ زیر مؤلفه دسته‌بندی کرد. تحلیل محتوای اسناد بالادستی نیز نشان داد چارچوب مفهومی مذکور در سند تحول و برنامه درسی ملی تا حد مطلوبی مورد توجه قرار گرفته لکن اهداف مصوب دوره ابتدایی نتوانسته در راستای آن‌ها حرکت کند و دچار غفلت‌هایی شده که در کتب درسی مطالعات اجتماعی تجلی یافته است. اصلی‌ترین غفلت‌ها در مؤلفه‌های ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی (استفاده از رسانه‌ها، اطلاع از محیط پیرامون، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات) و انسجام اجتماعی (همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور و تعهد به اجتماع) بوده است.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، فرا ترکیب، اسناد بالادستی، کتب درسی مطالعات اجتماعی.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.7.7

Arefezhad.m@lu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۲. استاد گروه برنامه ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۳. دانشیار گروه برنامه ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۴. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری رشته برنامه ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی (ره) با عنوان "طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی سرمایه اجتماعی در دوره ابتدایی" است.

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

شماره
۶۰

سال سی یکم
پاییز ۱۴۰۲
صص: ۲۳۶ - ۲۰۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۰/۱۱/۰۴

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۲/۳۰

شاپا چاپی: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

مقدمه

سرمایه اجتماعی^۱ مفهوم نوظهوری است که از دهه ۱۹۷۰ در کنار سایر انواع سرمایه‌ها از جمله سرمایه مادی و انسانی مطرح شده (سوگوان^۲، ۲۰۱۴: ۱۰۴) که کشورهای مختلف برای تحقق اهداف سیاسی و اجتماعی خود از ظرفیت آن بهره می‌گیرند. کلمن^۳ (۱۹۸۸) تغییر سرمایه اجتماعی را برای اشاره به آن دسته از روابط اجتماعی و هنجارهایی که باعث بالا رفتن کارایی افراد و گروه‌ها می‌شوند، وارد علوم اجتماعی کرد و فوکویاما^۴ (۱۹۹۹) آن را در تبیین پدیده‌های گوناگون اجتماعی در سطح جامعه، مورد استفاده قرار داد. پاتنام^۵ (۲۰۰۵) هم در آثار مختلف سرمایه اجتماعی را به عنوان شبکه‌های اجتماعی، هنجارهای ارتباط متقابل، اعتماد و قابلیت اعتماد ناشی از آن تعریف کرده است؛ در واقع تعریف او به روابط میان افراد و منابع اجتماعی که چنین ارتباطی ایجاد می‌کنند، توجه دارد. بوردیو^۶ (۱۹۸۶) نیز سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از منابع آشکار و پنهانی می‌داند که در شبکه‌ای بلندمدت و پایدار از روابط وجود دارند.

از جمله کارکردهای سرمایه اجتماعی می‌توان به فراهم کردن اطلاعات بیشتر، افزایش همبستگی اجتماعی، مشارکت مدنی بهتر، کاهش رفتارهای منفعت طلبانه، افزایش مشارکت سیاسی و کارایی حکومت، کاهش هزینه مبادلات و حل مشکلات جمعی اشاره کرد. علی‌رغم این کارکردها امروزه نگرانی‌های مربوط به روند تنزل سرمایه اجتماعی در کشورمان به مهم‌ترین دغدغه‌ها تبدیل شده است. مطالعات انجام شده چالش‌های اساسی در ساختار روابط اجتماعی در جامعه ایران را نشان می‌دهد و گزارش‌های مرتبط با وضعیت سرمایه اجتماعی نگرانی‌هایی گوشزد می‌کند. پژوهش‌های تاجبخش و همکاران (۱۳۸۲)؛ دینی ترکمانی (۱۳۸۵)؛ محسنی تبریزی و آقامحسنی (۱۳۸۹)؛ صادقی شاهدانی و مقصودی (۱۳۸۹)؛ حسینی زاده و نیکو نسب (۱۳۹۱)؛ باستانی و رزمی (۱۳۹۳) و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۹۴) موید این ادعا می‌باشند.

1. Social Capital
2. Soogwan
3. Coleman
4. Fukuyama
5. Putnam
6. Bourdieu

همچنین طبق بررسی‌های بین‌المللی در بازه زمانی ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۱ که توسط موسسه لگاتوم انجام شده است، ایران در سرمایه اجتماعی رتبه ۱۲۱ جهان و یازده کشورهای منطقه و همچنین در سنجش جهانی دیگری از شاخص‌های سرمایه اجتماعی که توسط دان لی و همکارانش (۲۰۱۲) ارائه شده کشور ما در رتبه ۵۹ قرار گرفته است (پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۶۸). نتیجه جدیدترین بررسی در سال ۲۰۲۰ این موسسه نشان می‌دهد ایران، در بین ۱۶۷ کشور حائز رتبه ۱۲۹ شده است (تدین و عباسی، ۱۳۹۹).

با توجه به نتایج پژوهش‌ها در مورد روند رو به کاهش سرمایه اجتماعی، پژوهشگران متعددی به این نتیجه رسیده‌اند که سازوکارهای زیادی وجود دارد که می‌توان برای ارتقای سرمایه اجتماعی از آن‌ها استفاده کرد، و آموزش رسمی و مدرسه‌ای از جمله آن‌هاست (آفلد، کمن، جرینگ و جسی، ۲۰۲۱). همچنین اشاره شده که آسان‌ترین راه دولت برای تولید سرمایه اجتماعی، آموزش است، زیرا مردم را در ایجاد مهارت‌های اجتماعی و متعهد شدن به هنجارهای مشترک و قوانین یاری می‌رساند (فوکویاما، ۲۰۰۱: ۱۸). پاتنام هم نظام آموزشی را به منزله یک ژنراتور قوی سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند که به بهترین شکل می‌تواند به تولید و نگهداری سرمایه اجتماعی از طریق کتاب‌های درسی و معلمان پردازد (به نقل از برقی و حرفتی سبحانی، ۱۳۹۸: ۲۸). اپل^۲ (۲۰۱۳) در کتاب "آیا آموزش و پرورش می‌تواند جامعه را تغییر دهد؟" از کنشگران تربیتی می‌خواهد که به نقش آموزش و پرورش، به عنوان ابزاری "ذاتی" برای پدید آوردن تغییر در سطحی اجتماعی، به طور جدی بیندیشند.

در این میان دوره ابتدایی از نظر افزایش تجارب و معلومات عمومی برای بهتر زیستن در جامعه اهمیت ویژه‌ای دارد. چرا که دانش آموزان این دوره انعطاف پذیرترند و آسان‌تر می‌توان هنجار و ارزش‌های مثبت را در آن‌ها ایجاد کرد و شخصیت فردی و اجتماعی شان را شکل داد (سید نورانی، سجادی، فروزان و جهانگرد، ۱۳۹۴).

با توجه به اهمیت سرمایه اجتماعی و نقش دوره ابتدایی در آموزش آن پژوهش حاضر می‌کوشد تا به این سؤالات پاسخ دهد که:

1. Apfeld, Coman, Gerring & Jessee
2. Apple

بر اساس فرا ترکیب در مطالعات معتبر داخلی و خارجی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کدام‌اند؟
مؤلفه‌های شناسایی شده سرمایه اجتماعی چه جایگاهی در اسناد بالادستی تعلیم و تربیت دوره ابتدایی دارند؟

مؤلفه‌های شناسایی شده سرمایه اجتماعی چه جایگاهی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی دارند؟

مبانی نظری

الف) سرمایه اجتماعی، دیدگاه‌ها و تاریخچه

در سه دهه اخیر مفهوم سرمایه اجتماعی در زمینه‌ها و اشکال گوناگونش به عنوان یکی از کانونی‌ترین مفاهیم، ظهور و بروز یافته است. افزایش حجم قابل توجه پژوهش‌ها در این حوزه بیانگر اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی در سپهرهای متفاوت اجتماعی است. استقبال از سرمایه اجتماعی در حوزه‌های گوناگون علوم اجتماعی، مثل جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و تعلیم و تربیت سبب شده تا بخش مهمی از ادبیات مربوطه به بررسی کم و کیف سرمایه اجتماعی در جوامع صنعتی امروز اختصاص یابد (علیخان گرگانی و مرادی، ۱۳۹۲: ۳۲). مفهوم سرمایه اجتماعی به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبعی با ارزش اشاره دارد و با خلق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود (الوانی، ناطق و فراحی، ۱۳۸۶: ۳۶). جامعه‌شناسان سرمایه اجتماعی را همچون چسبی می‌انگارند که میان افراد جامعه همبستگی ایجاد می‌کند و کنش‌های اجتماعی را در عرصه‌های مختلف حیات اجتماعی تسهیل می‌کند، چراکه سرمایه اجتماعی منبع کنش جمعی است و کیفیت روابط اجتماعی و طراوت و بالندگی آن در گرو وجود همین سرمایه است (علیخان گرگانی و مرادی، ۱۳۹۲: ۲۰۱). به عبارت دیگر سرمایه اجتماعی ملاطی نامرئی است که اعضای جامعه را با هم نگه می‌دارد و می‌تواند به مواردی چون اعتماد، باورها، ایمان و هنجارهای عمومی در نظر گرفته شود. مرور تعاریف شاخص سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد که در اکثر آن‌ها سه مؤلفه کلان انسجام اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی وجود دارد و مبنای توسعه آن بوده‌اند. البته از بین سه مؤلفه نیز تأکید بر اعتماد اجتماعی

است. بر این اساس سرمایه اجتماعی یعنی مجموعه افرادی که یک غلقه یا دغدغه و حس هویتی مشترک دارند. اگر ما کسانی را داریم که به ما اعتماد دارند، ما سرمایه دار هستیم. دیدگاه‌های موجود در سرمایه اجتماعی را می‌توان در چهار دسته "اجتماع گرایی، شبکه‌ای، نهادی، همیاری" جای دارد. مطابق دیدگاه اجتماع گرایی سرمایه اجتماعی با سازمان‌های محلی چون باشگاه‌ها، انجمن‌ها و گروه‌های مدنی برابر انگاشته می‌شود. در این دیدگاه سرمایه اجتماعی ذاتاً خیر بوده و هرچه بیشتر باشد بهتر است و وجود آن همواره اثری مثبت بر رفاه اجتماع دارد (علیخان گرگانی و مرادی، ۱۳۹۲: ۷۷). در دیدگاه شبکه‌ای پیوندهای نیرومند «درون اجتماعی» به خانواده‌ها و اجتماعات، حس هویت و مقصد مشترک می‌دهد و بر دو وجه مثبت و منفی سرمایه اجتماعی توجه می‌شود. طرفداران دیدگاه نهادی معتقدند ظرفیت گروه‌ها برای عمل کردن به خاطر نفع جمعی، وابسته به کیفیت نهادهای رسمی است که تحت آن‌ها قرار دارند. همچنین آن‌ها تأکید دارند که چگونگی عملکرد دولت‌ها و بنگاه‌ها نیز به نوبه خویش وابسته به انسجام درونی، اعتبار و صلاحیت درونی خودشان از یک سو و پاسخگویی آن‌ها در برابر جامعه مدنی از سوی دیگر است (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷). بر اساس دیدگاه همیاری نیز سه وظیفه محوری برای نظریه پردازان، محققان و سیاست گذاران پیشنهاد می‌شود: شناسایی ماهیت و گستره روابط اجتماعی یک جامعه و نهادهای رسمی و تعامل بین آن‌ها، تعریف راهبرد نهادی مبتنی بر این روابط، خصوصاً حجم سرمایه اجتماعی درون گروهی و بین گروهی و تعیین اینکه مظاهر مثبت سرمایه اجتماعی چگونه می‌توانند بر فرقه گرایی، انزواطلبی و فساد غالب آیند (ترک زاده، محترم و گائینی، ۱۳۹۸: ۲۷).

به لحاظ تاریخ طرح سرمایه اجتماعی در ایران نیز باید گفت که این اقدام در اثر تلاش انجمن جامعه شناسی در اواخر دهه ۷۰ شمسی انجام شد (شارع پور، ۱۳۸۳: ۱۸۳) و طی سال‌های اخیر در گفتار عمومی نیز بسیار معمول و متداول شده تا آنجا که در برنامه توسعه عمرانی پنج ساله چهارم به عنوان یکی از شاخص‌های مهم توسعه معرفی گردیده است (محمدی، ۱۳۸۴: ۱۷۵). سیر تاریخی سرمایه اجتماعی در ایران، به گونه‌ای است که موج اول آن اختصاص به انتشار ترجمه‌ی کتاب‌های مرجع در حوزه‌ی سرمایه اجتماعی (شامل کتاب‌های کلمن، پاتنام و فوکویاما) داشته است. موج دوم تحقیقات سرمایه اجتماعی هم که از اوایل دهه ۱۳۸۰ آغاز شده، چهار دسته تحقیقات شامل

مقالات منتشره در مجلات علمی، همایش‌های تخصصی، پروژه‌ها و طرح‌های تحقیقاتی ملی، پایان‌نامه‌های دکتری دانشگاهی می‌باشند.

ب) اسناد بالادستی تعلیم و تربیت دوره ابتدایی

اولین سند، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. این سند که برآمده از سند قبلی می‌باشد در جلسه شش‌صد و نود و هفتم شورای عالی انقلاب فرهنگی و در تاریخ ۱۳۹۰/۰۷/۰۵ به تصویب نهایی رسیده و هدف آن حل مشکلات و مسائل نظام آموزشی کشور بوده است. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش شامل بیانیه ارزش‌ها، بیانیه مأموریت، چشم‌انداز، هدف‌های کلان، راهبردهای کلان، هدف‌های عملیاتی و راهکارها، چارچوب نهادی و نظام اجرایی می‌باشد.

دومین سند، سند برنامه درسی ملی است. برنامه درسی ملی، به‌عنوان یکی از زیر نظام‌های اصلی سند تحول بنیادین و به‌منزله نقشه جامع یادگیری، زمینه ایجاد تحول همه‌جانبه، گسترده و عمیق در مفاهیم و محتوای آموزشی را فراهم می‌آورد. این برنامه تحول‌آفرین با تدارک فرصت‌های تربیتی متنوع و جامع، درصدد است تا امکان کسب شایستگی‌های لازم جهت درک و اصلاح موقعیت بر اساس نظام معیار اسلامی توسط دانش‌آموزان را میسر سازد و آنان را برای تکوین و تعالی پیوسته هویت خویش تا دستیابی به مراتبی از حیات طیبه یاری رساند. رسالت خطیر برنامه درسی ملی فراهم آوردن سازوکارهای مناسب برای طراحی، تدوین، اجرا و ارزشیابی از برنامه‌های درسی در سطوح ملی تا محلی می‌باشد. برنامه درسی ملی در تاریخ ۱۳۹۱/۰۶/۲۸ به تصویب نهایی شورای عالی آموزش و پرورش رسیده است.

اهداف مصوب دوره ابتدایی سومین سند بالادستی است. اهداف مصوب دوره ابتدایی مبتنی بر سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش، سند جامع علمی کشور، سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور، مبانی نظری و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در قالب شش ساحت "اعتقادی، عبادی و اخلاقی"، "زیبایی‌شناسی و هنری"، "زیستی و بدنی"، "علمی و فناوریانه"، "اجتماعی و سیاسی"، "اقتصادی و حرفه‌ای" و در نه‌صد و پنجاه و دومین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش به تصویب رسیده است.

ج) آموزش مطالعات اجتماعی در دوره ابتدایی

مطالعات اجتماعی دانشی است که از انسان، روابط او با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی و طبیعی تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند. چنین تعریفی از مطالعات اجتماعی، اولاً حاکی از آن است که می‌کند مطالعات اجتماعی با علوم هفت‌گانه اجتماعی، یعنی تاریخ، جغرافیا، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و روان‌شناسی، ارتباط دارد. ثانیاً به ارتباط بین علوم اجتماعی برای رسیدن به فهمی وسیع‌تر اشاره می‌کند. مطالعات اجتماعی در اغلب کشورها به ویژه در دوره ابتدایی به شیوه‌ی کم‌ویش در هم تنیده و با زبانی ساده، متناسب با سطح رشد ادراکی کودکان ارائه می‌شود. مطالعات اجتماعی در دوره ابتدایی به دنبال آن است که به دانش آموزان در خودشناسی، درک و فهم جامعه محلی، سرزمین ملی و جامعه‌ی جهانی، فرآیند اجتماعی شدن، درک بهتر از مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، درک گذشته و حال به مثابه مبنایی برای تصمیم‌گیری، توانایی حل مسئله، کسب مهارت‌ها و ایجاد یک نقش مشارکتی فعال در جامعه و پابندی به ارزش‌ها کمک می‌کند. خلاصه‌ی کلام اینکه مطالعات اجتماعی به دانش آموز کمک می‌کند که یاد بگیرد، در دنیای امروز و فردا زندگی موفق داشته باشد، روابط خود را با دیگران تنظیم کند، جامعه و فرهنگ خود را بشناسد، از امکانات و منابع محیطی استفاده کند و با محیط‌های طبیعی اجتماعی تعامل سازنده‌ای برقرار کند (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۸۳: ۷-۵).

پیشینه پژوهش

بررسی سوابق مطالعاتی نشان می‌دهد که پژوهش‌های زیادی پیرامون سرمایه اجتماعی وجود دارد که تعدادی از آن‌ها در جدول ۱ گزارش شده‌اند. منتها این قسمت مرتبط به مرور پژوهش‌های سرمایه اجتماعی و آموزش است. در پژوهش فقیهی و فیضی (۱۳۸۵) به طراحی و تبیین مدل سرمایه اجتماعی دانشگاه پیام نور پرداخته شده است. در این پژوهش آمده که ارتباطات و اعتماد متقابل رابطه مستقیم با سرمایه اجتماعی دانشگاه دارند و متغیرهای بیرونی و عناصر رابطه‌ای (هنجارهای سازمانی و احساس تکلیف) و متمرکز شبکه (عناصر ساختاری) از طریق عوامل قانونی بر سرمایه اجتماعی تأثیر می‌گذارند. پژوهش بعدی متعلق به شیرینی و مرشدی (۱۳۸۷) است.

آن‌ها اقدام به مقایسه سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران و اعضای کانون‌های فرهنگی و هنری دانشگاه‌های شهر تهران کرده‌اند. نتیجه این پژوهش مؤید آن بود که سرمایه اجتماعی عامه دانشجویان در شاخص‌های اعتماد اجتماعی، اعتماد نهادی و همیاری برون دانشگاهی کمتر از متوسط است و دانشجویان ترم پایین نسبت به دانشجویان ترم‌های بالاتر از سرمایه اجتماعی درون و برون دانشگاهی بالاتر برخوردار بوده‌اند. سومین پژوهش را کاظم پور، حق‌پرست، عباسی و یارمحمد توسکی (۱۳۹۸) در قلمرو طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی مبتنی بر توسعه سرمایه اجتماعی برای آموزش عالی ایران انجام داده‌اند. در میان پژوهش‌های خارجی نیز اثر رگ^۱ (۲۰۱۲) و زهید الحسن، رحمان، سارکر و شیل^۲ (۲۰۱۶) ملاحظه می‌شود. مطالعه رگ در مورد برنامه‌های آموزش ابتدایی و سرمایه اجتماعی بود که تأیید کرد کار گروهی دانش‌آموزان در کلاس در زمینه سرمایه اجتماعی مؤثر بوده است. زهید الحسن و همکاران هم به تأثیر سرمایه اجتماعی در کاهش ترک تحصیل در دوره ابتدایی در بنگلادش که نرخ سواد در آن ۵۸ درصد بود و دولت با توجه به اهداف برنامه‌های هزاره سوم درصدد بود تا به سطح ثبت‌نام ۱۰۰٪ در دوره ابتدایی برسد، پرداختند و در نتیجه مشخص کردند که با افزایش سطح سرمایه اجتماعی میزان ترک تحصیل کاهش یافته است. در جمع‌بندی پیشنهادها می‌توان گفت که پژوهش‌ها در دو عرصه عام و خاص قابل تقسیم هستند. پژوهش‌های عرصه عام در جدول ۱ تنظیم و گزارش شده‌اند، پژوهش‌های خاص نیز در همین قسمت معرفی گردیدند. پژوهش‌های خاص معرفی شده را باید در دو دسته جای داد. دسته اول یعنی بررسی‌های فقیهی و فیضی (۱۳۸۵)، شیری و مرشدی (۱۳۸۷) و کاظم پور و همکاران (۱۳۹۸) هستند که محیط دانشگاه و مطالعه در میان دانشجویان را سوژه خود قرار داده‌اند. دسته دوم یعنی بررسی‌های رگ (۲۰۱۲) و زهید الحسن و همکاران (۲۰۱۶) بر محیط مدرسه تمرکز داشته‌اند.

1. Regh

2. Zahidul Hassan, Rahman, Sarker & Shila

روش پژوهش

روش پژوهش در طراحی چارچوب مفهومی مرتبط با سرمایه اجتماعی فراترکیب شش مرحله ای مورد نظر روبرتس^۱ و در زمینه بررسی اسناد بالادستی و کتب مطالعات اجتماعی تحلیل محتوای کمی بود. نمونه پژوهشی شامل سه دسته بود. دسته اول منابع خارجی و داخلی مرتبط با سرمایه اجتماعی بود که در جدول شماره ۱ یاد شده‌اند و از آن‌ها برای شناسایی مؤلفه‌ها استفاده گردید. دسته دوم اسناد بالادستی تعلیم و تربیت دوره ابتدایی شامل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، سند برنامه درسی ملی (۱۳۹۱) و اهداف مصوب دوره ابتدایی (۱۳۹۷) بود. دسته سوم نیز شامل متن کتب درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم تا ششم ابتدایی در سال ۱۴۰۰ بود. ابزار تحلیل محتوا، چک‌لیست محقق ساخته مستخرج از فراترکیب بود که در فرایند آن سه نفر متخصص موضوعی، متخصص جستجو و نمایه‌سازی و متخصص روش شناسی مشارکت داشتند و پس از رسیدن به چک‌لیست نیز جهت بررسی روایی از دو نفر متخصص موضوعی دیگر و دو نفر متخصص مطالعات برنامه درسی و آموزش استفاده گردید که آن‌ها مؤلفه‌های استخراج شده را متناسب با منطق پژوهش تشخیص دادند و بر جامعیت آن‌ها متفق‌القول بودند [جدول شماره ۱].

یافته‌ها

۱- فراترکیب مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منابع معتبر داخلی و خارجی

برای فراترکیب مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی ابتدا طی جلسه‌ای به تعیین هدف و مقصد پژوهش پرداخته شد، سپس اقدام به جست‌وجوی در پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر داخلی و خارجی از جمله مگ ایران، نورمگز، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، ایرانداک، علم‌نت، اسپرینگر^۲، ساینس دایرکت^۳، اریک^۴، تیلور و فرانسیس^۵ و ریسرچ گیت^۱ گردید. واژه جست‌وجو شده در این

1. Roberts
2. Springer
3. Science Direct
4. ERIC
5. Taylor & Francis

پایگاه‌ها شامل سرمایه اجتماعی و معادل لاتین آن Social Capital بود. معیار ورود به پژوهش‌ها و خروج از آن‌ها توجه به سرمایه اجتماعی با تأکید بر معرفی ویژگی‌ها و مؤلفه‌ها بود. به عبارتی پژوهش‌هایی انتخاب می‌شدند که در عنوان، چکیده، کلیدواژه‌ها و نهایتاً در یافته‌ها با سرمایه اجتماعی ارتباط داشتند. جستجوی در هر پایگاه توسط دو پژوهشگر انجام شد تا اطمینان نتایج بالاتر باشد، از سوی دیگر متخصصان موضوعی و روش‌شناسی هم بر کلیه روند اجرای کار نظارت داشتند. در مرحله بعد بر اساس عنوان پژوهش، نام پژوهشگر و سال انتشار اقدام به گزینش، پالایش و سازمان‌دهی مطالعات شد. در مرحله چهارم چارچوبی پیونددهنده ایجاد گردید تا اطلاعات به دست آمده حول مفهوم و فلسفه سرمایه اجتماعی تنظیم شود. در مرحله پنجم کلیه مفاهیم و مؤلفه‌های مشترک از طریق کدگذاری باز و محوری دسته‌بندی شدند و در مرحله آخر نیز در یک چارچوب منسجم و کامل مؤلفه‌های کلان و خرد سرمایه اجتماعی ارائه گردید. به دلیل محدودیت‌های حجمی جدول شماره ۱ که فرآورده مراحل شش‌گانه مذکور می‌باشد ارائه می‌گردد:

جدول ۱: مؤلفه‌های کلان و خرد سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌های کلان	مؤلفه‌های خرد و منابع آن‌ها
ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی	استفاده از رسانه‌ها (اکبریان رونیزی، رضاعلی و چهارراهی، ۱۳۹۶)، دنبال کردن اخبار (هد، متاکساس و کوهن ۲، ۲۰۱۸)، اطلاع از محیط پیرامون (محمدی فرد، قجری و اسفندیاری، ۱۳۹۸)، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات (لوپین و رورکه ۳، ۲۰۲۱).
ارتباط اجتماعی	گوش دادن به سخنان دیگران (جولیان و مالانا ۴، ۲۰۱۹)، توجه به عواطف دیگران (فانگ، جیکومار و آموناکو ۵، ۲۰۲۱)، واضح صحبت کردن با دیگران (کالیتی، جکسون و شاو ۶، ۲۰۲۱)، رفت‌وآمد با آشنایان (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶)، رابطه دوستانه و صمیمانه با اعضای خانواده و آشنایان (زیاری، طاوسیان، سلمانی و رضایی، ۱۳۹۳)، بهره‌گیری از خدمات اجتماعی (یارعلی، شوخی و عریضی، ۱۳۸۷).
اعتماد اجتماعی	امانت‌داری (کلاریج ۷، ۲۰۲۰)، صداقت در گفتار (دستفال، ۱۳۹۵)، صراحت (برقی و حرفتی سبحانی، ۱۳۹۸)، نگرش مثبت به دیگران (عبدالوهاب ۸، ۲۰۲۱)، رازداری (احسانی، ۱۴۰۰)،

1. ResearchGate
2. Head, Metaxas, Cohen
3. Lupien & Rourke
4. Julian & Malana
5. Fung, Jayakumar & Amoaku
6. Cullity, Jackson & Shaw
7. Claridge
8. Abdul Wahab

جدول ۱: مؤلفه‌های کلان و خرد سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌های کلان	مؤلفه‌های خرد و منابع آن‌ها
	وفای عهد(عباسی، ابراهیمی، شیخی قهی و اکبری، ۱۳۹۸)، اعتماد به گروه‌های اجتماعی(محمدی زاده و پریسایی، ۱۳۹۳)، اعتماد به قانون‌گذاران و سیاست‌مداران(تروکال و کریستمن ۱، ۲۰۲۱)، اعتماد به حاکمیت(سهراب نژاد، ۱۳۹۶)، اعتماد به سازمان‌ها و نهادها(اسمارت ۲، ۲۰۱۸).
مشارکت اجتماعی	کمک و ایثار نسبت به دیگران(معروف و رستیاواتی ۳، ۲۰۱۶)، مشارکت در نشست‌های عمومی مدرسه(شفیعی ثابت و خاکسار، ۱۳۹۸)، روابط همسایگی(رستگار خالد، آران دشتی آرانی و صادقی آرانی، ۱۳۹۲)، مشارکت در مسائل مربوط به خانواده(پاتنام، ۲۰۰۵).
انسجام اجتماعی	همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور(شکریبگی، ۱۳۹۶)، شرکت در برگزاری مراسمات گوناگون ملی و مذهبی(غفاری، ۱۳۹۰)، تعهد به اجتماع(میرزاخانی و درویشی، ۱۳۹۳).
مسئولیت اجتماعی	پرسشگری از جامعه(همتی نژاد، رنجبر، عسگری و حسینی، ۱۳۹۷)، مسئول بودن در برابر جامعه(محمدی فرد و همکاران، ۱۳۹۸)، توجه به مصالح عمومی(لشکری، ۱۳۹۴)، صرفه‌جویی در انرژی(پودینه، حسین قلی زاده و مهram، ۱۳۹۷)، عمل به رفتارهای زیست‌محیطی(ورای لیک، سورتسن و فلانگان ۴، ۲۰۱۶).
عدالت اجتماعی	کرامت انسان و اهمیت جامعه(روحانی و فتحی، ۱۳۹۲)، توزیع عادلانه ثروت و امکانات(روزیر و بنز ۵، ۲۰۲۱)، مقابله با ظلم و حفاظت از ضعیف(علمی، ۱۳۹۵).
پذیرش تنوع فرهنگی، زبانی و مذهبی	احترام به پیروان ادیان و اعتقادات مذهبی آن‌ها(پولسن، کریستنسن، لاند و اولاند ۶، ۲۰۱۱)، دوری از تعصب‌های ناروا(بروندولو، لیبرتی، ریورا و والزن ۷، ۲۰۱۲)، رعایت موارد مربوط به عرف(رویایی و کاوسی، ۱۳۸۷)، احترام به زبان‌ها و لهجه‌های دیگر(الساندرو، فوریا و آگووینو ۸، ۲۰۱۸)، توجه و احترام به نمادهای فرهنگی(حبیبی، وظیفه دوست و جعفری، ۱۳۹۵)، تحمل تنوع قومی و فرهنگی(شاهن ۹، ۲۰۲۱).
حمایت اجتماعی	اهتمام به درک مسائل و مشکلات دیگران(شارع پور، رحمانی فیروز جاه و رضایی پاشا، ۱۳۹۱)، کمک‌های مادی و معنوی به دیگران و به‌ویژه افراد بحران‌زده(شوتالوا، پوتیلوا، ایوانووا، ملنیکوا و کنیش ۱۰، ۲۰۲۱)، مهرورزی به دیگران(فصیحی، ۱۳۹۲)، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها(رامبد، رفیعی و ساریان حسن‌آبادی، ۱۳۸۹).
پذیرش و رعایت هنجارهای اجتماعی	احترام بر پدر و مادر و سایر اعضای خانواده(جوادیان و زیدآبادی نژاد، ۱۳۹۵)، حفظ محیط‌زیست و تمیز نگه‌داشتن آن(اقدام پور، کشتی آرای و اسماعیلی، ۱۳۹۸)، رعایت قانون و نظم اجتماعی(باگل ۱۱، ۲۰۱۶)، رعایت حقوق دیگران(بدیعیان، نجفی و عاشوری رودپشتی، ۱۳۹۱).

1. Torcal & Christmann
2. Smart
3. Ma'ruf & Restiawati
4. Wray-Lake, Syvertsen & Flanagan
5. Rossier & Benz
6. Poulsen, Christensen, Lund & Avlund
7. Brondolo, Libretti, Rivera & Walsemann
8. Alessandro, Furia & Agovino
9. Shaheen
10. Shutaleva, Putilova, Ivanova, Melnikova & Knysh
11. Buggle

۲- ارزیابی جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسناد بالادستی تعلیم و تربیت دوره ابتدایی

۲-۱- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

نتیجه بررسی این سند نشان می‌دهد که در چند جا توجه به سرمایه اجتماعی شده است که جزئیات آن در جدول زیر مشاهده می‌شود.

جدول ۲: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

➤ در فصل اول و صفحه ۷ اشاره شده که در جامعه اسلامی مواردی مانند روابط نژادی، خویشاوندی یا قبیله‌ای و یا روابط انتفاعی و ستمگرانه یا روابط قراردادی جایگاهی ندارد. همچنین اشاره شده که در چنین جامعه‌ای روابط ظالمانه و تعصبات نژادپرستانه طرد می‌شود.
➤ در فصل دوم و صفحه ۱۰ ابتدا بصیرت و تعالی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مورد توجه و سپس مؤلفه‌هایی چون ظلم‌ستیزی، صداقت، ایثار و فداکاری، مهرورزی، نهادهای مردمی، تفاوت‌های فرهنگی و جغرافیایی، توجه توأمان به منافع و مصالح فردی و اجتماعی در چارچوب منافع و مصالح ملی، صیانت از وحدت ملی و انسجام اجتماعی با محوریت هویت مشترک اسلامی - ایرانی، مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه، مشارکت اجتماعی به‌عنوان گزاره‌های ارزشی نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی معرفی شده‌اند.
➤ در فصل چهارم و صفحه ۱۳ مؤلفه‌های مشارکت‌جویی، مسئولیت‌پذیری، امانت‌داری، بصیرت، دفاع از محرومان و مستضعفان، پرداخته شده است.
➤ متعهد بودن نسبت به طبیعت، ظلم‌ستیزی، تخلق به اخلاقیات، قانون‌مداری و نظم‌پذیری مؤلفه‌هایی هستند که در فصل پنجم و صفحه ۱۵ وجود دارند.
➤ در فصل هفتم و صفحه ۱۹ رعایت احکام و مناسک دین و موازین اخلاقی، مواجهه با مسائل خانوادگی و اجتماعی، دوری از اسراف و تبذیر، از دغدغه‌های سند تحول بوده‌اند. در صفحه ۲۰ از کرامت نفس، صداقت، مسئولیت‌پذیری، نظم، انسجام اجتماعی، وحدت ملی، یاد شده است. یکی از نقاط قوت سند این می‌باشد که در صفحه ۲۱ به مؤلفه‌های برگزاری مراسم آگاهی‌بخش و نشاط‌انگیز در اعیاد و وفیات، حضور فعال و مشارکت دانش‌آموزان در محافل، مجالس و اماکن مذهبی، حمایت آگاهانه از ارزش‌ها توجه نموده است. در صفحه ۲۳ معرفی حرفه‌ها، هنرها، جغرافیا، آیین و رسوم، نیازها و شرایط اقلیمی و جغرافیایی و در صفحه ۲۵ و ۲۶ هم حاکمیت قوانین و مقررات، حفظ پاکیزگی محیط‌زیست، خدمت به محرومین، حرکت‌های خیرخواهانه ملاک برنامه‌ریزی‌های تربیتی قرار گرفته است.

اطلاعات جدول فوق نشان می‌دهد در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مؤلفه‌هایی از سرمایه اجتماعی مانند "انسجام اجتماعی، مسئولیت اجتماعی، پذیرش تنوع فرهنگی، زبانی و مذهبی، حمایت اجتماعی هنجارهای اجتماعی نمود خوبی دارند منتها ضعف شدیدی در ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی، ارتباط اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی" مشاهده می‌شود.

۲-۲- برنامه درسی ملی

مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی موجود در برنامه درسی ملی در جدول زیر گزارش شده است.

جدول ۳: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سند برنامه درسی ملی

- در بخش چشم‌انداز و صفحه ۸ مواردی مانند مسئولیت در برابر دیگران و طبیعت، ظلم‌ستیزی، ایثار، مهرورزی، امانت‌داری، تخلق به اخلاق، قانون‌مداری و نظم‌پذیری، وفاداری به ارزش‌های اسلامی و ملی مشاهده می‌شود که ارتباط مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارند.
- ذیل بخش اصول ناظر بر برنامه‌های درسی و تربیتی و صفحه ۹ وحدت و انسجام فرهنگی، استقلال ملی و همبستگی اسلامی به‌عنوان زمینه‌های مهمی در تقویت و پایداری از هویت ملی دانسته شده‌اند. در صفحه ۱۰ از همین بخش آمده است که باید به ویژگی‌های مشترک و تفاوت‌های ناشی از زندگی شهری، روستایی، عشایری، فرهنگی و جغرافیایی توجه شود.
- در بخش شایستگی‌های پایه و صفحه ۱۶ و ۱۷ به بصیرت نسبت به سبک زندگی، کرامت انسان و توانمندی‌های جمعی و فردی او، علم نسبت به روابط، نقش‌ها، حقوق و وظایف خود و افراد و اهمیت آن‌ها در زندگی اجتماعی، زندگی مسالمت‌آمیز و توأم با تفاهم بین پیروان ادیان و مذاهب، اهمیت اقلیت‌ها و قومیت‌ها در اتحاد و انسجام ملی و اسلامی، رعایت حقوق اقلیت‌ها اشاره شده است. در صفحه ۱۸ و ۱۹ نیز مواردی همچون مورد بحث و توجه حفظ و تعالی محیط‌زیست، میراث فرهنگی، تعهد به ارزش‌های اخلاقی [صدق، صبر، احسان و رأفت، حسن خلق، عدالت، قناعت، نوع‌دوستی و تکریم والدین و معلم در شئون و مناسبات فردی و اجتماعی]، تقدم بخشیدن منافع ملی بر گروهی و منافع جمعی بر فردی بوده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری حکمت و معارف اسلامی و صفحه ۲۲ به تلاش برای رشد شعائر و فرهنگ دینی جامعه در شرایط مختلف اجتماعی، احساس مسئولیت نسبت به نظام اسلامی و مشارکت در پیشرفت نظام و اقتدار و سربلندی آن در جهان اشاره شده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری قرآن و عربی و صفحه ۲۳ به مهارت گوش دادن و سخن گفتن عنایت

کرده‌اند.

- در حوزه تربیت و یادگیری زبان و ادبیات فارسی و صفحه ۲۴ و ۲۵ اشاره به حفظ آداب و رسوم قومی محلی، احساس تعلق، قدرت بیان عقاید شخصی، مهارت‌های اجتماعی، گوش دادن، سخن گفتن، پایبندی به ارزش‌های ملی و دینی شده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری فرهنگ و هنر و صفحه ۲۷ به بصیرت فرهنگی نگاه ویژه‌ای شده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی و صفحه ۳۱، ۳۲ و ۳۳ به طور ویژه به احساس همدلی، نوع دوستی و احترام نسبت به دیگران، تعامل متقابل فرد و جامعه، عدالت خواهی، حق طلبی، تکلیف مداری، انصاف، پذیرفتن مسئولیت الهی خود در قبال نوع بشر، خصوصاً محرومان و مستضعفان، تعامل مسئولانه با جامعه و مسائل آن، مهارت‌های اجتماعی، مهارت در فعالیت‌های گروهی، مسالمت جویی، رعایت حقوق و انجام تکالیف، مصرف و قناعت، مشارکت آزادانه و آگاهانه در فعالیت‌های جمعی در سطح جامعه، مهارت‌های کار گروهی و شرکت در ارائه خدمات اجتماعی پرداخته شده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری علوم تجربی و صفحه ۳۵ بصیرت و بینش عمیق نسبت به درک دنیای اطراف و مسئولیت پذیری تنها مواردی هستند که مطابق با سرمایه اجتماعی یافت شدند.
- در حوزه تربیت و یادگیری زبان‌های خارجی و صفحه ۳۷ به تعاملات فرهنگی، مراودات اجتماعی، تعامل در سطح روابط میان فردی (خانوادگی، محلی و ملی)، گوش کردن و سخن گفتن توجه شده است.
- در حوزه تربیت و یادگیری آداب و مهارت‌های زندگی و بنیان خانواده ارتباط مؤثر، مراقبت از محیط زیست بحث شده است.
- مواردی هم مانند احترام، احسان و مهرورزی به والدین و اعضای خانواده، احترام به قانون و قانون مداری، عدالت اجتماعی، همکاری، تعاون و مشارکت اجتماعی و احترام به آحاد جامعه، وطن دوستی، ایثارگری، فداکاری و شهادت طلبی در جهت حفظ ارزش‌های الهی و کیان جمهوری اسلامی ایران، وحدت و همبستگی، مشارکت فعال، احترام به حقوق انسان‌ها، احترام به ادیان الهی و پیروان آن‌ها، احساس مسئولیت در برابر پدیده‌های خلقت، گسترش عدالت در جامعه در بخش پیوست و صفحه ۵۹، ۶۰، ۶۱ و ۶۷ مشاهده شدند.

اطلاعات جدول فوق حاکی از آن است که در سند برنامه درسی ملی آموزش سرمایه اجتماعی وضعیت نسبتاً بهتری دارد، به طوری که اغلب مؤلفه‌های کلان و خرد در آن ملاحظه گردید البته نباید از چشم‌پوشی این سند نسبت به برخی مؤلفه‌های اعتماد اجتماعی همچون "صراحت، اعتماد به گروه‌های اجتماعی، اعتماد به قانون‌گذاران و سیاست‌مداران، اعتماد به حاکمیت و اعتماد به سازمان‌ها و نهادها" غفلت و چشم‌پوشی کرد.

۲-۳- اهداف مصوب دوره ابتدایی

جایگاه سرمایه اجتماعی در میان اهداف مصوب در جدول زیر ترسیم شده است:

جدول ۴: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سند اهداف مصوب دوره ابتدایی

➤ در ساحت تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی دوره اول ابتدایی به آداب و رفتار فردی و اجتماعی، راست‌گویی، نظم و پشتکار اشاره شده که انتظار می‌رود دانش‌آموزان آن را در رفتار خود نشان دهند. مرتبط با دوره دوم ابتدایی هم تکریم والدین، احترام به طبیعت و دیگران و وفای به عهد مورد توجه قرار گرفته است.
➤ در ساحت تعلیم و تربیت اجتماعی و سیاسی دوره اول ابتدایی اشاره شده که انتظار می‌رود دانش‌آموز با ایفای نقش خود به‌عنوان عضوی از گروه (خانواده، دوستان، مدرسه) احساس تعلق خود را نسبت به گروه با رفتار همدلانه، محترمانه و مشارکت‌جویانه نشان دهد. همچنین نوشته شده که دانش‌آموز با رعایت نظم و قانون در روابط خانوادگی و اجتماعی (محیط زندگی و مدرسه) وظایف خود را در قبال دیگران انجام دهد. در سومین هدف هم آمده که دانش‌آموز با شناخت خود به‌عنوان یک شهروند ایرانی، تعلق خاطر خود را نسبت به وطن و نمادهای آن نشان می‌دهد. در اهداف دوره دوم ابتدایی هم بدین صورت توضیح داده شده که دانش‌آموز با شناخت حقوق و مسئولیت‌های خود در زندگی خانوادگی و اجتماعی و به کارگیری رفتار سازنده و مسالمت‌جویانه، از قوانین و مقررات به صورت آزادانه و سازنده پیروی کند. یا ذکر شده که دانش‌آموز با کسب مهارت‌های شهروندی، نقش‌ها و وظایف خود را در قبال جامعه محلی با مشارکت در فعالیت‌ها و برنامه‌های زیست‌محیطی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی انجام دهد.
➤ در ساحت تعلیم و تربیت اقتصادی دوره دوم ابتدایی به ویژگی‌هایی چون امانت‌داری، درک مسئولیت‌پذیری، نیکوکاری پرداخته شده است.
➤ در هدف فراساحتی هم کسب مهارت‌های نوشتاری، شفاهی، ادراکی و تولیدی زبان جهت حل مسائل یا رفع نیازهای دانش‌آموز در سطح جامعه و تحلیل موقعیت‌های پیچیده آمده است.

بر اساس جدول فوق در اهداف مصوب دوره ابتدایی ضعف‌های به مراتب زیادی نسبت به آموزش سرمایه اجتماعی وجود دارد به طوری که مؤلفه‌های حساسی مانند "سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، بهره‌گیری از خدمات اجتماعی، اعتماد به گروه‌های اجتماعی، اعتماد به قانون‌گذاران و سیاست‌مداران، اعتماد به حاکمیت، اعتماد به سازمان‌ها و نهادها، توزیع عادلانه ثروت و امکانات، دوری از تعصب‌های ناروا" دچار فراموشی شده‌اند.

۳- ارزیابی جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

جدول ۵: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب درسی مطالعات اجتماعی					مؤلفه‌های خرد	مؤلفه‌های کلان
مجموع	پایه ششم	پایه پنجم	پایه چهارم	پایه سوم		
۱	۰	۰	۰	۱	استفاده از رسانه‌ها	ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی
۶	۴	۲	۰	۰	دنبال کردن اخبار	
۱	۰	۰	۱	۰	اطلاع از محیط پیرامون	اطلاعاتی
۰	۰	۰	۰	۰	سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات	
۸	۱	۶	۰	۱	گوش دادن به سخنان دیگران	ارتباط اجتماعی
۳	۱	۱	۱	۰	توجه به عواطف دیگران	
۱	۰	۱	۰	۰	واضح صحبت کردن با دیگران	
۳	۰	۱	۱	۱	رفت و آمد با آشنایان	
۸	۲	۱	۲	۳	رابطه دوستانه و صمیمانه با اعضای خانواده و آشنایان	
۱	۰	۱	۰	۰	بهره‌گیری از خدمات اجتماعی	اعتماد اجتماعی
۳	۲	۰	۱	۰	امانت‌داری	
۱	۰	۰	۱	۰	صداقت در گفتار	
۰	۰	۰	۰	۰	صراحت	
۰	۰	۰	۰	۰	نگرش مثبت به دیگران	
۰	۰	۰	۰	۰	رازداری	

جدول ۵: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مؤلفه‌های کلان	مؤلفه‌های خرد	کتب درسی مطالعات اجتماعی			
		پایه سوم	پایه چهارم	پایه پنجم	پایه ششم
	وفای عهد	۰	۰	۱	۰
	اعتماد به گروه‌های اجتماعی	۰	۰	۱	۱
	اعتماد به قانون‌گذاران و سیاست‌مداران	۰	۱	۲	۱
	اعتماد به حاکمیت	۱	۱	۹	۰
	اعتماد به سازمان‌ها و نهادها	۴	۲	۲	۳
مشارکت اجتماعی	کمک و ایثار نسبت به دیگران	۱	۱	۰	۴
	مشارکت در نشست‌های عمومی مدرسه	۰	۱	۲	۰
	روابط همسایگی	۱	۴	۰	۰
	مشارکت در مسائل مربوط به خانواده	۱	۰	۰	۰
انسجام اجتماعی	همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور	۰	۱	۱	۰
	شرکت در برگزاری مراسمات گوناگون ملی و مذهبی	۰	۲	۰	۲
	تعهد به اجتماع	۰	۱	۰	۰
مسئولیت اجتماعی	پرسشگری از جامعه	۰	۰	۰	۰
	مسئول بودن در برابر جامعه	۱	۰	۱	۱
	توجه به مصالح عمومی	۰	۰	۰	۰
	صرفه‌جویی در انرژی	۱	۱	۱	۴
	عمل به رفتارهای زیست‌محیطی	۱	۲	۱	۱
عدالت اجتماعی	کرامت انسان و اهمیت جامعه	۱	۰	۰	۰
	توزیع عادلانه ثروت و امکانات	۰	۰	۱	۱
پذیرش	مقابله با ظلم و حفاظت از ضعیف	۰	۲	۳	۲
	احترام به پیروان ادیان و اعتقادات	۱	۲	۴	۲

جدول ۵: جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتب درسی مطالعات اجتماعی					مؤلفه‌های خرد	مؤلفه‌های کلان
مجموع	پایه ششم	پایه پنجم	پایه چهارم	پایه سوم		
					مذهبی آن‌ها	تنوع فرهنگی،
۰	۰	۰	۰	۰	دوری از تعصب‌های ناروا	زبانی و مذهبی
۱	۰	۱	۰	۰	رعایت موارد مربوط به عرف	
۴	۱	۱	۱	۱	احترام به زبان‌ها و لهجه‌های دیگر	
۱۵	۳	۲	۹	۱	توجه و احترام به نمادهای فرهنگی	
۹	۴	۱	۳	۱	تحمل تنوع قومی و فرهنگی	
۳	۱	۱	۱	۰	اهتمام به درک مسائل و مشکلات دیگران	حمایت اجتماعی
۵	۲	۲	۰	۱	کمک‌های مادی و معنوی به دیگران و به ویژه افراد بحران‌زده	
۶	۲	۱	۲	۱	مهرورزی به دیگران	
۰	۰	۰	۰	۰	ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها	
۷	۰	۱	۱	۵	احترام بر پدر و مادر و سایر اعضای خانواده	پذیرش و رعایت هنجارهای اجتماعی
۹	۳	۱	۵	۰	حفظ محیط‌زیست و تمیز نگه‌داشتن آن	
۷	۳	۱	۱	۲	رعایت قانون و نظم اجتماعی	
۶	۱	۲	۲	۱	رعایت حقوق دیگران	
۱۹۳	۵۲	۵۶	۵۳	۳۲	فراوانی	مجموع
۱۰۰	۲۶/۹۴	۲۹/۰۲	۲۷/۴۶	۱۵/۱۶	درصد	

نتیجه بررسی کتب مطالعات اجتماعی در جدول فوق نشان می‌دهد:

در پایه سوم ابتدایی مواردی مانند "دنبال کردن اخبار، اطلاع از محیط پیرامون، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، توجه به عواطف دیگران، واضح صحبت کردن با دیگران، بهره‌گیری از خدمات اجتماعی، امانت‌داری، صداقت در گفتار، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، وفای عهد، اعتماد به گروه‌های اجتماعی، اعتماد به قانون‌گذاران و سیاست‌مداران، مشارکت در نشست‌های عمومی مدرسه، همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور، شرکت در برگزاری مراسمات گوناگون ملی و مذهبی، تعهد به اجتماع، پرسشگری از جامعه، توجه به مصالح عمومی، توزیع عادلانه ثروت و امکانات، مقابله با ظلم و حفاظت از ضعیف، دوری از تعصب‌های ناروا، رعایت موارد مربوط به عرف، اهتمام به درک مسائل و مشکلات دیگران، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها، حفظ محیط‌زیست و تمیز نگاه‌داشتن آن" اصلاً وجود نداشتند.

در پایه چهارم ابتدایی هم مواردی مغفول مانده‌اند که شامل "استفاده از رسانه‌ها، دنبال کردن اخبار، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، گوش دادن به سخنان دیگران، واضح صحبت کردن با دیگران، بهره‌گیری از خدمات اجتماعی، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، وفای عهد، اعتماد به گروه‌های اجتماعی، مشارکت در مسائل مربوط به خانواده، پرسشگری از جامعه، مسئول بودن در برابر جامعه، توجه به مصالح عمومی، کرامت انسان و اهمیت جامعه، توزیع عادلانه ثروت و امکانات، دوری از تعصب‌های ناروا، رعایت موارد مربوط به عرف، کمک‌های مادی و معنوی به دیگران و به‌ویژه افراد بحران‌زده، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها" هستند.

در پایه پنجم نیز غفلت‌هایی در مؤلفه‌های "استفاده از رسانه‌ها، اطلاع از محیط پیرامون، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، امانت‌داری، صداقت در گفتار، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، کمک و ایثار نسبت به دیگران، روابط همسایگی، مشارکت در مسائل مربوط به خانواده، شرکت در برگزاری مراسمات گوناگون ملی و مذهبی، تعهد به اجتماع، پرسشگری از جامعه، توجه به مصالح عمومی، کرامت انسان و اهمیت جامعه، دوری از تعصب‌های ناروا، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها" روی داده است.

در پایه ششم هم توجهی به استفاده از رسانه‌ها، اطلاع از محیط پیرامون، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، واضح صحبت کردن با دیگران، رفت‌وآمد با آشنایان، بهره‌گیری از خدمات

اجتماعی، صداقت در گفتار، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، وفای عهد، اعتماد به حاکمیت، مشارکت در نشست‌های عمومی مدرسه، روابط همسایگی، مشارکت در مسائل مربوط به خانواده، همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور، تعهد به اجتماع، پرسشگری از جامعه، توجه به مصالح عمومی، کرامت انسان و اهمیت جامعه، دوری از تعصب‌های ناروا، رعایت موارد مربوط به عرف، ارزش گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها، احترام بر پدر و مادر و سایر اعضای خانواده نشده است.

در جدول زیر برخی از متن‌ها، تصاویر و تمرین‌های موجود در کتب مطالعات اجتماعی که در راستای آموزش مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بودند درج شده است.

جدول ۶: نمونه‌هایی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

تمرین	تصویر	متن
از پدربزرگ یا مادربزرگ یا یکی از افراد سالخورده‌ی فامیلتان قدردانی کنید(پایه سوم، درس ۷، ص ۲۲)	اشاره به طبیعت‌گردی با آشنایان(پایه سوم، فصل ۲، ص ۱۱)	اعضای خانواده به روش‌های مختلف، محبت خود را به یکدیگر نشان می‌دهند(پایه سوم، درس ۵، ص ۱۵).
چرا وقتی غذا می‌خوریم از خداوند تشکر می‌کنیم؟ شما چه می‌گویید؟ یک‌بار هم به زبان محلی‌تان بگویید(پایه سوم، درس ۱۲، ص ۳۸).	اشاره به خدمت اداره پست به مردم(پایه سوم، درس ۲۲، ص ۶۸)	خانواده‌ی ما، هر ماه به برخی خانواده‌های نیازمند که در نزدیکی ما هستند، کمک می‌کند(پایه سوم، درس ۱۲، ص ۳۸).

جدول ۶: نمونه‌هایی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

تمرین	تصویر	متن
مقررات خانه و مدرسه را رعایت می‌کنم تا خودم و دیگران بهتر زندگی کنیم (پایه سوم، خودارزیابی، ص ۱۰۴).	نشان دادن تنوع قومی (پایه سوم، درس ۳، ص ۸)	از عکس می‌توانیم اطلاعاتی درباره‌ی یک مکان به دست بیاوریم. شاید تاکنون فیلم‌هایی از زندگی مردم در سرزمین‌ها و کشورهای دیگر دیده باشید. فیلم نیز وسیله‌ی خوبی برای آشنایی با محیط‌های مختلف است (پایه چهارم، درس ۷، ص ۲۹).
مردم یک محله برای انجام دادن چه کارهایی با یکدیگر همدلی و همکاری می‌کنند. چگونه؟ (پایه چهارم، درس ۱، ص ۳)	اشاره به روابط همسایگی (پایه چهارم، درس ۱، ص ۲)	آن‌ها می‌خواستند در کشور ما جمهوری اسلامی برپا شود و ما دیگر به بیگانگان وابسته نباشیم (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۶).
یک نقاشی بکشید و در آن خطری که محیط‌زیست را تهدید می‌کند یا راهی برای حفاظت از محیط‌زیست نشان دهید (پایه	اشاره به حضور مردم در جشن ۲۲ بهمن ماه (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۶)	در سال ۱۳۵۷ مردم ایران به رهبری امام خمینی علیه ظلم و ستم حکومت شاهنشاهی انقلاب کردند. آن‌ها می‌خواستند در کشور

جدول ۶: نمونه‌هایی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

متن	تصویر	تمرین
ما جمهوری اسلامی برپا شود و ما دیگر به بیگانگان وابسته نباشیم (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۶).		چهارم، درس ۱۹، ص ۸۸.
در جامعه، مؤسسه‌هایی وجود دارند که به افراد نیازمند یا کسانی که با مشکلات و حوادثی روبه‌رو شده‌اند، کمک می‌کنند تا گرفتاری و رنج آن‌ها کمتر شود (پایه پنجم، درس ۳، ص ۱۵).	اشاره به اعتماد نسبت به گروه‌های اجتماعی (پایه پنجم، درس ۴، ص ۱۹)	با راهنمایی معلم، به مناسبت پایان سال تحصیلی در کلاس یا مدرسه جشنی بر پا کنید. برای اجرای هرچه بهتر مراسم، کارها را بین خودتان تقسیم کنید (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۹).
جمهوری اسلامی حکومتی است که در آن قوانین اسلامی اجرا می‌شود و مردم در اداری کشور و انتخاب افراد شایسته برای حکومت نقش دارند (پایه پنجم، درس ۱۰، ص ۵۱).	اشاره به مشارکت عمومی در مدرسه (پایه پنجم، درس ۴، ص ۱۹)	شما از چه راه‌هایی می‌توانید به پیشرفت و آبادانی کشور کمک کنید؟ (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۹).

جدول ۶: نمونه‌هایی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

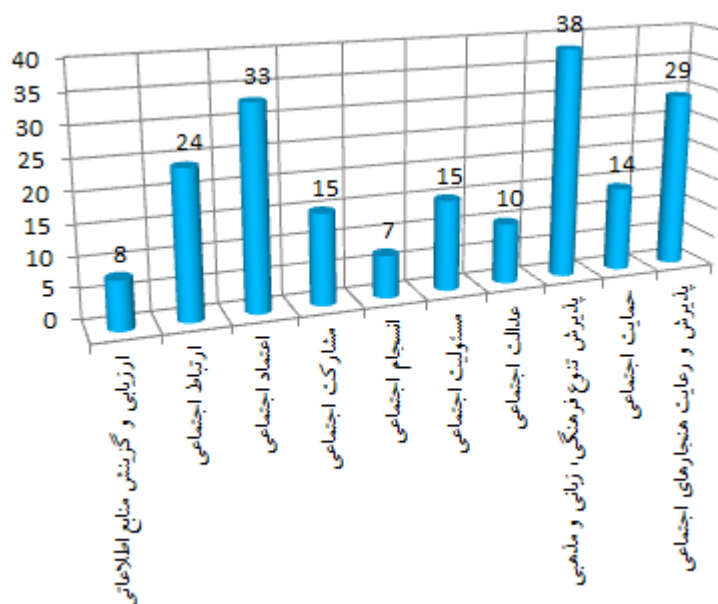
تمرین	تصویر	متن
زنگ نقاشی است و دوست شما بسته‌ی مداد رنگی بسیار باارزشی را که دیشب خریده، گم کرده است، در این موقع چه می‌کنید؟ (پایه پنجم، درس ۳، ص ۱۲).	اخبار روزنامه‌ها را بخوانید. از خواندن این اخبار به چه چیزهایی بی‌میریم؟ در کلاس گفتگو کنید. با توجه به تولید خودرو سواری صرف، برون و گازباز هر ایرانی هر ده سال دو برابر می‌شود. سابقه مصرف بنزین در ایران دو برابر کشورهای جهان است. در صورت مصرف خودرو، مشکل اصلی تور، خوابیدن و سلامت ما چه مشکلی می‌تواند داشته باشد؟ چطور مصرف کنیم؟ ما چه کمکی می‌توانیم بکنیم؟ اشاره به دنبال کردن اخبار (پایه ششم، درس ۸، ص ۴۱)	همه‌ی ما نیاز داریم که دوستانی داشته باشیم تا هم به آن‌ها محبت کنیم و هم مورد توجه و مهربانی قرار بگیریم. خداوند در سرشت ما انسان‌ها میل به محبت کردن و محبت دیدن و نیاز به برقراری ارتباط با دیگران را قرار داده است (پایه ششم، درس ۱، ص ۸).
با تعدادی از دوستانتان یک گروه همدلی در یک موضوع تشکیل دهید (برای مثال، همدلی با کودکان دچار سرطان، همدلی با کودکان فلسطینی و همدلی با کودکان بی‌بضاعت). سپس با همفکری یکدیگر، هدف‌ها و فعالیت‌هایی برای	اشاره به اقوام مختلف ایرانی (پایه ششم، درس ۱۵، ص ۷۸-۷۷)	زمانی که هوا سرد است، به‌جای اینکه درجه‌ی بخاری را زیاد کنیم و تنها یک پیراهن بپوشیم، لباس‌های گرم‌تر بپوشیم و درجه‌ی بخاری را کم کنیم. اگر هر یک از ما دمای خانه را فقط چند درجه سانتی‌گراد کمتر کنیم، روزانه در مصرف مقدار زیادی سوخت

جدول ۶: نمونه‌هایی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

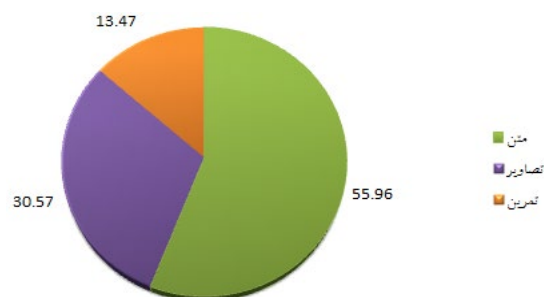
متن	تصویر	تمرین
صرفه‌جویی کرده‌ایم (پایه ششم، درس ۸، ص ۴۱).		این گروه در نظر بگیرید. آن فعالیت‌ها را انجام دهید و به معلم گزارش بدهید (پایه پنجم، درس ۴، ص ۲۰).
نظامیان روسیه، شمال ایران را اشغال کرده‌اند و انگلیس‌ها از جنوب هجوم آورده‌اند. گروهی از مردم فداکار در حال مبارزه و جنگ با آن‌ها هستند (پایه ششم، فصل ۱۱، ص ۱۰۵).	اشاره به کمک‌های مردمی در پشت جبهه‌ها (پایه ششم، درس ۲۴، ص ۱۲۱)	هر یک از مکان‌های گذراندن اوقات فراغت، مقررات مخصوص به خود را دارد. در این مکان‌ها چه آداب و مقرراتی را رعایت می‌کنیم؟ (پایه ششم، درس ۱۴، ص ۷۳).

نگاه آماری و عددی به اطلاعات موجود در جدول ۵ و نمودارهای زیر هم نشان می‌دهد میزان توزیع مؤلفه‌ها در کتاب‌های درسی پایه سوم (با فراوانی ۳۲ و ۱۶/۵۸ درصد)، چهارم (با ۵۳ فراوانی و ۲۷/۴۶ درصد)، پنجم (با ۵۶ فراوانی و ۲۹/۰۲ درصد) و ششم (با ۵۲ فراوانی و ۲۶/۹۴ درصد) مختلف بوده است، همچنین مقایسه کتاب‌های تحلیل شده به جهت پراکندگی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در متن (با ۱۰۸ فراوانی و ۵۵/۹۶ درصد)، تصاویر (با ۵۹ فراوانی و ۳۰/۵۷ درصد) و تمرین‌ها (با ۲۶ فراوانی و ۱۳/۴۷ درصد) نشان می‌دهد که غلبه با متن است و آموزش متن محور اولویت دارد. همچنین مؤلفه‌های کلان پذیرش تنوع فرهنگی، زبانی و مذهبی با ۳۶ فراوانی و ۱۹/۶۹ درصد و اعتماد اجتماعی با ۳۳ فراوانی و ۱۷/۱ درصد بهترین جایگاه را از آن خود کرده‌اند و مؤلفه‌های انسجام اجتماعی با ۷ فراوانی و ۳/۶۳ درصد و ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی با ۸

فراوانی و ۴/۱۵ درصد پایین‌ترین جایگاه را دارند. متأسفانه وجه اشتراک کتب درسی چهارگانه در عدم توجه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی خُرد مواردی مانند "سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، پرسشگری از جامعه، توجه به مصالح عمومی، دوری از تعصب‌های ناروا، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها" را نشان داد، به عبارتی این مؤلفه‌ها دچار غفلت شده‌اند.

نمودار ۱: وضعیت میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نمودار ۲: درصد توجه متن، تصاویر و تمرین‌های کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی

نتیجه گیری

پژوهش با هدف شناسایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و ارزیابی جایگاه آن‌ها در اسناد بالادستی و کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی انجام شد. پس از شناسایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و تدوین چک‌لیست نتایج تحلیل محتوای کمی نشان داد نوع توجهات اسناد و کتب متفاوت است به طوری که سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی توجه مناسبی به آموزش سرمایه اجتماعی دارند و در تلاش‌اند تا این پدیده را در اجتماع دانش آموزان تقویت کنند اما غفلت‌های اساسی ناشی از ضعف شدید اهداف مصوب دوره ابتدایی می‌باشد، این در حالی است که انتظار می‌رفت اهداف مصوب دوره ابتدایی از برنامه درسی ملی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش پیروی کند و مطابق با محتوای آن‌ها تنظیم گردد که متأسفانه این‌طور نبوده و خلل مهمی در آن وجود دارد و همین خلل سبب شده تا در محتوای کتب مطالعات اجتماعی هم نقص‌هایی وجود داشته باشد. یعنی نتایج تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی با اهداف مصوب دوره ابتدایی همسو است و هر جایی که اهداف مصوب به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کم توجهی کرده، کتب هم در همان قسمت‌ها دچار غفلت شده است. به‌طور مثال غفلت از مؤلفه‌های "سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات و دوری از تعصب‌های ناروا" حکایت از همین جهت‌گیری است. یا کم توجهی کتب مطالعات اجتماعی نسبت به مؤلفه‌های انسجام اجتماعی (به‌خصوص همبستگی با دیگران بر سر منافع کشور و تعهد به اجتماع) و ارزیابی و گزینش منابع اطلاعاتی (به‌خصوص استفاده از رسانه‌ها، اطلاع از محیط پیرامون، سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات) آثار سوء مخصوص به خود را می‌تواند داشته باشد. البته برخی مؤلفه‌ها (بخصوص نگرش مثبت به دیگران، پرسشگری از جامعه، توجه به مصالح عمومی) هم به طور کلی فراموش شده‌اند که نبود آن‌ها در محتوا خللی در دانش آموز تربیت شده ایجاد می‌کند. حقیقتاً نگرش مثبت نداشتن به افراد جامعه، یا عدم مطالبه‌گری‌های به‌حق و نیز فراموشی جامعه و مصالح آن امروزه بیداد می‌کند و افراد نسبت به هم نگرشی توأم با شک دارند، اولویت با فرد شده و نیز روش مطالبه صحیح از حکومت و دولت‌ها را نمی‌دانند. می‌دانیم که جامعه ایران در چند سال اخیر الگوهای مختلفی از مطالبه‌گری را تجربه کرده است که غالباً با افراط‌هایی همراه بوده و به خشونت کشیده شده و بی‌نتیجه مانده

است. این مطلب با دیدگاه ابوالحسن تنهایی (۱۳۹۷) و برقی و حرفتی سبحانی (۱۳۹۸) همسو است. از نظر ابوالحسن تنهایی باید شکل مطالبه‌گری منطقی و روند علمی به خود بگیرد و از طریق متخصصان دانشگاهی دنبال شود. از نظر برقی و حرفتی سبحانی نیز تقویت جایگاه مطالبه‌گری در کتب درسی از مهم‌ترین اموری است که باید بدان اقدام شود. به نظر ما اگر مطالبه‌گری آموزش داده شود افراد جامعه با تعامل سازنده می‌توانند مطالبات واقعی خود را به خواست عمومی تبدیل کنند و این باعث می‌شود نهادهای مسئول پاسخگوتر بشوند. همچنین طرح نشدن نگرش مثبت به دیگران با نتایج پژوهش دهقانی، سلیمانی دره باغی و فرجی (۱۳۹۶) همسو است. این پژوهشگران نیز بر کم‌توجهی به این مؤلفه اذعان کرده‌اند.

مطابق با نتایج پژوهش پیشنهاد می‌شود که:

- سیاست‌گذاران آموزشی و برنامه‌ریزان درسی در بازنگری‌های آتی خود نسبت به اهداف مصوب به سرمایه اجتماعی توجه بهتری داشته باشند و مؤلفه‌های مغفول را در اولویت قرار دهند. همچنین بر اثر این بازنگری انتظار می‌رود مؤلفان کتب مطالعات اجتماعی ورود جدی و جامع‌تری به آموزش کشف واقعی بودن اطلاعات، صراحت، نگرش مثبت به دیگران، رازداری، پرسشگری از جامعه، دوری از تعصب‌های ناروا، ارزش‌گذاری به دیگران و خیرخواهی آن‌ها داشته باشند.
- مؤلفان کتب مطالعات اجتماعی نسبت به ظرفیت‌های تمرین‌ها برای پرداختن به آموزش سرمایه اجتماعی همت بیشتری داشته باشند. تمرین‌ها فرصت خوبی برای پرس و جو، استدلال و درگیری ذهنی و یادگیری عمیق دانش آموزان با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است. تمرین‌های جدید می‌تواند والدین را نیز به مشارکت دعوت کند و بستری برای حمایت از آموزش‌های درون مدرسه‌ای باشد. والدین تجربیات زیسته خوبی دارند که می‌توانند با فرزندانشان به اشتراک بگذارند منتها این تمرین‌ها هستند که زمینه را فراهم می‌آورند.
- مؤلفان کتب مطالعات اجتماعی به جنبه عاطفی آموزش مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی هم توجه داشته باشند و در این قسمت دانش آموزان را از حالت انفعالی خارج سازند. آنچه در بررسی‌ها مشخص شد آن بود که غلبه با جنبه شناختی است.

- مؤلفان کتب مطالعات اجتماعی تنظیم متن مرتبط با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را از عینی به انتزاعی در پیش گیرند. البته به این امر در قسمت تصاویر به خوبی دقت شده بود و عمق پیام‌های تلویحی درون تصاویر در پایه‌های ششم و پنجم به مراتب بیشتر از پایه‌های سوم و چهارم بود.
- در دوره‌های توسعه حرفه‌ای معلمان دوره ابتدایی می‌توان با طراحی یک بسته آموزشی آن‌ها را نسبت به ضرورت و چگونگی آموزش مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی آگاه نمود.

از جمله محدودیت‌های پژوهش این بود که تأکید بر دوره ابتدایی داشت و نتوانست اقدام به بررسی دقیق اهداف مصوب و کتب مطالعات اجتماعی دوره متوسطه کند. بررسی دوره متوسطه می‌توانست در ترسیم سیمای آموزش مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مؤثر افتد و تصمیم بر اصلاحات را شفاف‌تر سازد. محدودیت دیگر تمرکز بر درس مطالعات اجتماعی بود، در حالی که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی تا حدی در دروس دیگری چون فارسی بخوانیم، هدیه‌های آسمان و تفکر و پژوهش مورد نظر بوده است. امید که پژوهشگران و دغدغه‌مندان دیگری این مهم را انجام دهند.

فهرست منابع

- ابوالحسن تنهایی، حسین (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی روند مطالبه‌گری در ایران. تهران: انگاره.
- احسانی، محمدابراهیم (۱۴۰۰). نظریه قرآنی سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با پیشرفت اقتصادی. رساله دکتری رشته قرآن با گرایش اقتصاد، مجتمع علوم انسانی جامعه المصطفی العالمیه.
- اقدام پور، رضا؛ کشتی آرای، نرگس؛ اسماعیلی، رضا (۱۳۹۸). تجارب زیسته دانشجویان از مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دانشگاه، مطالعات برنامه درسی آموزش عالی. ۱۰(۲): ۲۶۴-۲۳۷.
- الوانی، مهدی؛ ناطق، تهمنه؛ فراچی، محمدمهدی (۱۳۸۶). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه مدیریت دانش سازمانی، علوم مدیریت ایران. ۲(۵): ۷۰-۳۵.
- اکبریان رونیزی، سعیدرضا؛ رضاعلی، منصور؛ چهارراهی، ذبیح‌الله (۱۳۹۶). تحلیل وضعیت سرمایه اجتماعی شهری (مطالعه موردی: شهر استهبان، استان فارس). مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی. ۱۲(۲): ۳۷۵-۳۸۹.

- اهداف دوره های تحصیلی نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۷). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- باستانی، علیرضا؛ رزمی، سید محمدجواد (۱۳۹۳). رتبه بندی غیرمستقیم استان های ایران برحسب سرمایه اجتماعی، رفاه اجتماعی، ۱۴(۵۵): ۷۷-۴۵.
- بدیعیان، رضیه؛ نجفی، محمد؛ عاشوری رودپشتی، رخسار (۱۳۹۱). توسعه سرمایه اجتماعی بر اساس آموزه های قرآنی. بصیرت و تربیت اسلامی. ۹(۴): ۲۲-۱.
- برقی، عیسی؛ حرفتی سبحانی، محمد (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب های دوره متوسطه اول برحسب میزان توجه به مؤلفه های سرمایه اجتماعی در سال تحصیلی ۹۸-۹۷. جامعه پژوهی فرهنگی. ۱۰(۱): ۵-۲۳.
- پاک سرشت، سلیمان (۱۳۹۳). ملاحظات و راهبردهای ارتقای سرمایه اجتماعی. راهبرد فرهنگ، ۷(۱): ۷۱-۱۰۴.
- پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۹۴). گزارش اجرای طرح ملی سنجش سرمایه اجتماعی کشور. نمایه پژوهش، ۱(۲): ۱۰-۷.
- پودینه، مرضیه؛ حسین قلی زاده، رضوان؛ مهram، بهروز (۱۳۹۷). مسئولیت پذیری اجتماعی مدرسه؛ مطالعه موردی: دو مدرسه متوسطه دخترانه شهر مشهد. رویکردهای نوین آموزشی. ۱۳(۲): ۱۲۰-۹۵.
- تاجبخش، کیان؛ ثقفی، مراد؛ کوهستانی نژاد، مسعود (۱۳۸۲). سرمایه اجتماعی و سیاست های اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز). رفاه اجتماعی، ۳(۱۰): ۲۰۰-۱۵۵.
- ترک زاده، جعفر؛ محترم، معصومه؛ گائینی، ابوالفضل (۱۳۹۶). کاو مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جوادیان، رضا؛ زیدآبادی نژاد، فاطمه (۱۳۹۵). رابطه سرمایه اجتماعی خانواده و رفتارهای اجتماعی مطلوب (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه یزد). مددکاری اجتماعی. ۳(۳): ۷۵-۴۴.
- حبیبی، نوید؛ وظیفه دوست، حسین؛ جعفری، پریش (۱۳۹۵). مؤلفه های ارتقای مسئولیت پذیری اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی. پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی. ۲۲(۲): ۱۴۵-۱۲۵.
- حسینی زاده، سید محمدعلی؛ نیکو نسبتی، محمدعلی (۱۳۹۱). تبیین از علل تغییران سرمایه اجتماعی در ایران، برنامه ریزی بودجه، ۱۷(۱): ۱۳۱-۱۰۹.
- دستفال، مژگان (۱۳۹۵). سرمایه اجتماعی. تهران: ارباب قلم.
- دهقانی، مرضیه؛ سلیمانی دره باغی، فاطمه؛ فرجی، محدثه (۱۳۹۶). مطالعه مؤلفه های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. ۵(۲): ۳۶-۵.
- دینی ترکمانی، علی (۱۳۸۵). تبیین افول سرمایه اجتماعی، رفاه اجتماعی، ۶(۲۳): ۱۷۱-۱۴۷.
- رامبد، معصومه؛ رفیعی، فروغ؛ ساریان حسن آبادی، محمدتقی (۱۳۸۹). حمایت اجتماعی. تهران: خسروی.

رستگار خالد، امیر؛ آران دشتی آرانی، سمیه؛ صادقی آرانی، زهرا (۱۳۹۲). بررسی سرمایه اجتماعی همسایگی و پیامدهای اصلی مرتبط با آن (مطالعه موردی شهر آران و بیدگل منطقه آران). مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی. ۱(۴): ۲۱۵-۱۷۷.

روحانی، سعید؛ فتحی، یوسف (۱۳۹۲). سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره). قم: معارف. رویایی، رمضانعلی؛ کاوسی، اسماعیل (۱۳۸۷). طراحی و تدوین الگوی اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی. آینده‌پژوهی مدیریت. ۱۹(۱): ۲۹-۱۵.

زیاری، کرامت الله؛ طاوسی، علی؛ سلمانی، محمد علی؛ رضایی، حجت (۱۳۹۳). برآورد و سطح بندی توسعه محله‌ای با تأکید بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: محلات شهر ابرکوه). پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. ۵(۳): ۷۶-۵۹.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۸۳). ویژگی‌های کتاب‌های آموزشی مطالعات اجتماعی دوره‌ی آموزش ابتدایی. تهران: مدرسه.

سهراب نژاد، علی محمد (۱۳۹۶). بازتاب سرمایه اجتماعی در گلستان و بوستان سعدی. رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایلام.

سید نورانی، سید محمدرضا؛ سجادی، معصومه سادات؛ فروزان، فائزه؛ جهانگرد، فاطمه (۱۳۹۴). بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی در ایران (۱۳۹۰-۱۳۶۰)، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۵(۳): ۴۴-۳۱.

شارع پور، محمود؛ رحمانی فیروز جاه، علی؛ رضایی پاشا، صدیقه (۱۳۹۱). بررسی وضعیت سرمایه‌ی اجتماعی در بین جوانان با تأکید بر جنسیت (مطالعه موردی: دانشجویان دختر و پسر دانشگاه مازندران). مطالعات علوم اجتماعی ایران. ۹(۲): ۱۵۳-۱۳۵.

شارع پور، محمود (۱۳۸۳). ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پیامدهای ناشی از فرسایش آن. تهران: دانشگاه پیام نور.

شجاعی باغینی، محمدمهدی (۱۳۸۷). مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی. تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

شفیعی ثابت، ناصر؛ خاکسار، سوگند (۱۳۹۸). تأثیر سرمایه اجتماعی بر مشارکت روستاییان در برنامه‌های توسعه روستایی با نقش میانجی اثرات ادراک شده از برنامه‌ها و طرح‌ها. ۱۰(۲): ۲۷۵-۲۵۸.

شکرپیگی، نرگس (۱۳۹۶). بازتاب سرمایه اجتماعی در قرآن و حدیث. رساله دکتری رشته الهیات و معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام.

صادقی شاهدانی، مهدی؛ مقصودی، حمیدرضا (۱۳۸۹). سنجش سرمایه اجتماعی استان‌های کشور با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی، دانش سیاسی، ۶(۲): ۱۷۶-۱۳۹.

- عباسی، محرم؛ ابراهیمی، الهام؛ شیخی قهی، ملیحه؛ اکبری، علیرضا (۱۳۹۸). تحلیل سطوح مفهوم سرمایه اجتماعی با رویکرد فراترکیب. جامعه پژوهی فرهنگی. ۱۰(۲): ۵۵-۷۸.
- عبداللهی، محمد؛ موسوی، میرطاهر (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان شناسی گذار. رفاه اجتماعی. ۶(۱): ۱۹۵-۲۳۳.
- علمی، قربان (۱۳۹۵). عدالت اجتماعی در نهج البلاغه. پژوهش‌های قرآن و حدیث. ۴۹(۱): ۵۷-۹۰.
- علیخان گرگانی، روح الله؛ مرادی، حسین (۱۳۹۲). سرمایه اجتماعی (مفاهیم و کاربرد ها). تهران: آذرخش.
- عیوضلو، حسین (۱۳۸۱). نظریه‌ای در تبیین مبانی نظری توزیع ثروت و درآمد در نظام اقتصادی اسلامی. پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، ۶(۴): ۸۵-۱۱۳.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی و امنیت نظامی. تهران: جامعه شناسان.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۹۶). دین و سرمایه اجتماعی، معرفت. ۱۲۳(۱): ۷۹-۱۰۰.
- فقیهی، ابوالحسن؛ فیضی، طاهره (۱۳۸۵). طراحی و تبیین مدل سرمایه اجتماعی در دانشگاه آزاد از راه دور: پژوهشی در دانشگاه پیام نور، علوم مدیریت ایران. ۱۱(۱): ۳-۴۸.
- کاظم پور، اسماعیل؛ حق پرست، فریده؛ عباسی، بدری؛ یارمحمد توسکی، مریم (۱۳۹۸). طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی مبتنی بر توسعه سرمایه اجتماعی برای آموزش عالی ایران، تحقیقات مدیریت آموزشی. ۱۰(۲): ۵۷-۸۷.
- کاکویی دینکی، عیسی (۱۴۰۰). سرمایه اجتماعی. تهران: به اندیش.
- لشکری، علیرضا (۱۳۹۴). امر عمومی و اختیارات دولت از دیدگاه اقتصاد نئوکالسیک و اسلام؛ بررسی مقایسه‌ای روش تبیین. روش‌شناسی علوم انسانی. ۲۴(۱): ۸۱-۱۰۰.
- محسنی تبریزی، علیرضا و مریم آقامحسینی (۱۳۸۹). بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه شهری؛ مورد پژوهی: شهر محلات. مدیریت شهری. ۸(۲): ۱۶۲-۱۴۷.
- محمدی، محمد علی (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و سنجش آن. تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- محمدی زاده، محمد ابراهیم؛ پریسای، مهرداد (۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی (اعتماد عمومی) و مشارکت همگانی. مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی مدیریت و مهندسی صنایع. تهران: مؤسسه مدیران ایده پرداز پایتخت ویرا.
- محمدی فرد، احمد؛ قجری، سمیه؛ اسفندیاری، رضا (۱۳۹۸). عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم (مورد مطالعه: خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم)، اسلام و مطالعات اجتماعی. ۷(۳): ۴۸-۷۸.
- مرشدی، ابوالفضل؛ شیری، حامد (۱۳۸۷). مقایسه سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران و اعضای کانون های فرهنگی و هنری دانشگاه های شهر تهران، جامعه شناسی ایران. ۹(۳-۴): ۲۲۵-۱۹۴.
- میرزاخانی، عبدالرحمن؛ درویشی، صیاد (۱۳۹۳). بررسی رابطه انسجام اجتماعی با پیشگیری اجتماعی از جرم. مطالعات امنیت اجتماعی. ۱۰(۲): ۵۹-۷۰.

همتی نژاد، هادی؛ رنجبر، مقصود؛ عسگری، مهدی؛ حسینی، وحید (۱۳۹۷). بررسی نقش سازمان‌های غیردولتی در افزایش سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر توسعه در ایران مطالعه موردی استان قم. سپهر سیاست. ۵(۲): ۱۶۳-۱۸۸.

یارعلی، جواد؛ شوخی، علیرضا؛ عریضی، فروغ السادات (۱۳۸۷). بررسی مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی (تحلیل محتوا). تعلیم و تربیت. ۲۴(۱): ۲۱-۱۹۱.

- Abdul Wahab, A S (2021). Social Capital Definitions. Project: Social Capital in Social Media. <https://www.researchgate.net/publication/349589913>
- Alessandro, C, Furi, D, Agovino, M (2018). The Cognitive Determinants of Social Capital. Does Culture Matter?. International Symposium on Distributed Computing and Artificial Intelligence.
- Apfeld, B, Coman, E E, Gerring, J, Jessee, S (2021). Education and Social Capital. <https://www.researchgate.net/publication/349957292>
- Bourdieu, P (1986). Forms of capital, in handbook of theory and research for sociology of education, greenwood press.
- Brondolo, E, Libretti, M, Rivera, L, Walsemann, K M (2012). Racism and Social Capital: The Implications for Social and Physical Well-Being. Journal of Social Issues. 68(2): 358-384.
- Buggle, J C (2016). Law and social capital: Evidence from the Code Napoleon in Germany. Journal of European Economic Review. 87: 148-175.
- Coleman, S (1998). Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology, Vol. 94. Supplement: Organizations and Institutions Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, PP 95-120.
- Cullity, L P, Jackson, J D, Shaw, L R (2021). Community Skills Training. In book: Work Worth Doing.
- Fukuyama, F (2001) Social capital, civil Society and Development, Third World Quarterly, 22(1): 7-20.
- Fukuyama, F (1995). Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York, Free Press.
- Fung, T H M, Jayakumar, D, Amoaku, W M (2021). Communication Skill Scenarios. In book: Viva and OSCE Exams in Ophthalmology.
- Head, A J, Metaxas, P T, Cohen, D (2018). How Students Engage With News. https://projectinfolit.org/pubs/news-study/pil_news-study_2018-10-16.pdf
- Julian, C B, Malana, M (2019). Communications Skills. Project: First Language Interference in Learning the English Language.
- Lupien, P. & Rourke, L. E (2021). (Mis)information, information literacy, and democracy: Paths for pedagogy to foster informed citizenship. Journal of Information Literacy. 15(3): 56-81.
- Ma'ruf, A, Restiawati, W (2016). Analysis of Social capital in islamic microfinance. Jurnal Penelitian Sosial Keagamaan. 10(1): 25-46.
- Ornstein, A.C. & Huunkins, F. P (2008). Curriculum: Foundations, Principles & Issues. Usa: Allyn & Bacon.
- Poulsen, T, Christensen, U, Lund, R, Avlund, K (2011). Measuring aspects of social capital in a gerontological perspective. European Journal of Ageing. 8(4): 221-232.
- Putnam, R (2005). Social capital mesurment and consequenses, kenedy school of government, Harvard University.

- Regh, M (2012). Primary School Teaching Practices and Social Capital. <https://www.semanticscholar.org/>
- Rossier, T, Benz, P (2021). Forms of social capital in economics. In book: Power and Influence of Economists.
- Shaheen, O (2021). Cultural Differences in Understanding Social Capital – Wasta and Social Capital. In book: Facets of Managing in Cross-Cultural Diversity.
- Shutaleva, A, Putilova, E, Ivanova, E, Melnikova, E, Knysh, E (2021). Development Of Social Capital In Educational Process. Journal of European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 864-872. <https://www.researchgate.net/publication/356730136>
- Smart, A (2018). Social Capital. Project: Theoretical concept essays. University of Calgary.
- Soogwan, D (2105). "Social capital, economic development, and the quality of government: How interaction between social capital and economic development affects the quality of government." Public Administration. 92(1): 15-25.
- Torcal, M, Christmann, P (2021). Responsiveness, Performance and Corruption: Reasons for the Decline of Political Trust. Journal of Frontiers in Political Science. 3(1): 1-13.
- Wray-Lake, L, Syvertsen, A. K. & Flanagan, C. A (2016). Developmental change in social responsibility during adolescence: An ecological perspective. Developmental psychology. 52(1): 130-1450.
- Zahidul Hassan, S, M, Rahman, S, M, A, Sarker, M, H, Shila, A, B (2016). Effectuality of Community Social Capital Intereducing Dropout in Primary Education. European Journal of Research in Social Sciences. 4(7): 1-12.

